

המקומות הקדושים ליהודים במדינת ישראל: בין מסורת לחידוש

בצדה של תרבות לאומית-ציונית, על סמליה ופולחניה, התפתחה במדינת ישראל כבר בשנותיה הראשונות תרבות דתית-לאומית, שחידשה מסורות של עלייה לרגל למקומות קדושים או המציאה אתרי קדושה חדשים כדי לתת מענה לניתוק מן האתרים שנתרו מחוץ לגבולותיה של המדינה. דורון בר מסביר כיצד שני גורמים עיצבו את "מפת הקדושה" של הארץ בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים: מנכ"ל משרד הדתות דאז, שמואל זנוויל כהנא, ועולים חדשים מארצות המזרח, שהביאו עמם את המסורות של קברי צדיקים.

הפוליטיים, הדתיים והגאוגרפיים, שהביאו לקביעתם ולטיפוחם של המקומות הקדושים ולהצבתם על מפת העלייה לרגל בתקופה מסוימת זו – מאז הקמת המדינה ועד מלחמת ששת הימים בשנת 1967.

חלוקת ארץ ישראל בעקבות מלחמת העצמאות יצרה מציאות גאופוליטית חדשה: נוצר ניתוק בין חלקים מהאוכלוסייה במדינת ישראל לבין מקומות מקודשים להם, אשר נותרו מעבר לגבול ולא היו נגישים לאזרחי המדינה. כך לגבי נוצרים ומוסלמים, וכך לגבי יהודים. הווייה זו בלטה בייחוד בירושלים, שבה התרכזה האוכלוסייה היהודית בחלק המערבי של העיר ואילו רוב המקומות הקדושים ליהודים נותרו בחלקה המזרחי, מעבר לקו הגבול: הכותל המערבי, מערת המכפלה, קבר רחל ואחרים. ניתוק כפוי זה הוא שהביא לפיתוח מרחב מקודש חלופי, הבלטת קדושתם של מקומות שהיו בעבר משניים בחשיבותם ואף יצירתם של מקומות קדושים חדשים. בתשע-עשרה השנים שבהן הייתה ירושלים חצויה זכו אתרים קדושים כמו קבר דוד בהר ציון, מערת אליהו בחיפה וקברי הצדיקים בגליל, להדגשה רבה והועמדו במוקד הפעילות של משרד הדתות. מנכ"ל משרד הדתות בשנים הנדונות, הרב ד"ר שמואל זנוויל כהנא, היה מעורב באופן אישי ביוזמות לפיתוח המקומות הקדושים היהודיים והביא בפעילות זו לשינוי מהותי במפת העלייה לרגל של מדינת ישראל.

כהנא נולד בוורשה בשנת 1905 ונפטר בירושלים בשנת 1998. בשנת 1940 עלה לארץ ישראל והחל את דרכו כאיש ציבור, תחילה כמרכז הסתדרות הפועל המזרחי. עם הקמת משרד הדתות במדינת ישראל הצעירה, מונה כהנא למנכ"ל המשרד ושימש בתפקיד זה למעלה מעשרים שנה. בתודעה הציבורית קשור מפעלו של כהנא יותר מכול בפיתוח המקומות הקדושים. הוא ייחס חשיבות רבה לחיזוק הקשר בין הגאוגרפיה של ארץ ישראל לבין ההיסטוריה היהודית, בעיקר

מאז המחצית השנייה של שנות השבעים אנו עדים לתהליך שבו נכנסים המקומות הקדושים יותר ויותר לשיח הציבורי במדינת ישראל. על-פי אומדן שדווח לפני שנים אחדות, מיליוני מאמינים פוקדים את המקומות הקדושים בסדירות מדי שנה, וימי ההילולות ליד קברי הקדושים הבולטים, כמו קבר רבי שמעון בר יוחאי בהר מירון, קבר רבי מאיר בעל הנס בטבריה וקבר הבבא סאלי בנתיבות, מקבצים אליהם מדי שנה מאות אלפי עולים לרגל. ניכר, כי העיסוק במקומות הקדושים והביקור בהם חוצים שכבות חברתיות. המקומות הקדושים מושכים אליהם לא רק מאמינים, אלא גם פוליטיקאים, אנשי חברה ודמויות ידועות אחרות, והם היו לחלק בלתי-נפרד מהוויית החברה הישראלית. זו תופעה חברתית מורכבת, ולישראלים ממוצא מזרחי יש בה חלק מרכזי. השינוי שחל במעמדם בחברה הישראלית אחרי המהפך הפוליטי בשנת 1977 הוא גם שאפשר להם, בין היתר, להשפיע על עיצוב מפת המקומות הקדושים בתחומי המדינה.

תולדות המקומות הקדושים היהודיים בארץ ישראל נחקרו בהרחבה. החוקרים נטו להתמקד בתקופה המוסלמית המאוחרת, שבה הפכה ארץ ישראל ליעד עלייה לרגל של יהודי המזרח והמערב כאחד. בתופעות החברתיות הקשורות במקומות הקדושים בחברה הישראלית בת זמננו עסקו בעיקר חוקרי מדעי החברה מאז שנות השבעים של המאה העשרים. פיתוח המקומות הקדושים בשני העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, לעומת זאת, לא זכה עד כה לתיעוד ולמחקר הולמים. מטרתו היא אפוא להצביע על המנגנונים החברתיים,

ד"ר דורון בר הוא ראש המסלול ללימודי ארץ ישראל במכון שטר למדעי היהדות ומלמד בתוכנית לתואר שני בעיצוב אורבני בבצלאל. מחקריו עוסקים בפיתוח המרחב המקודש העממי והלאומי במדינת ישראל.

דוא"ל: doron@schechter.ac.il

נשים ערביות בפתח קבר רחל בבית-לחם, שנת 1995

זו של ימי המקרא, המשנה והתלמוד, ועד לפרישתו ממשד הדתות בשנות השבעים המשיך לטפח את המרחב המקודש היהודי. הוא הרבה לציין את החגים במקומות הקדושים, וחיבור מעניין זה בין מקום קדוש לבין זמן קדוש בא לידי ביטוי בסיפוריו ובספריו הרבים על המקומות הללו בישראל, רובם אגדות המבוססות על אירועים היסטוריים. במקרים רבים היה כהנא מחדשן של מסורות ובמקרים אחרים היה ממציאן של מסורות, ותרומתו לעיצוב מחדש של המרחב המקודש בתחומי מדינת ישראל היא לפיכך דוגמא מצוינת לדרך שבה סוכנים, ואפילו סוכן בודד, משפיעים על הנוף ועל הסביבה.

על-פירוב אין לחוקרים העוסקים בהיווצרות מקומות קדושים הזדמנות לעקוב אחר תהליך התקדשותם: התגבשותו ופיתוחו הראשוני של אתר עלייה לרגל נותר בדרך-כלל עלום, וקדושתם של האתרים נחשפת רק כאשר יוצא שמעם למרחוק והם זוכים לתיאור של עולי רגל או של מבקרים אחרים. פעילותו של כהנא בטיפוח מקומות קדושים והמידע הרב והזמין על פעילותו זו מעניקים אפוא הזדמנות נדירה ללמוד כיצד נוצר ומתגבש מערך של אתרים לעלייה לרגל.

מקומות קדושים ועלייה לרגל

מקומות קדושים היו במשך ההיסטוריה רכיב חשוב בהתפתחותה של ארץ ישראל. במרוצת הדורות נוצרו עשרות, אם לא מאות אתרים לעלייה לרגל, שחלקם היו משותפים לבני הדתות השונות. מקומות קדושים – מבנים, קברים, מעיינות, הרים, עצים, שרידים של מתחמים מקודשים ועוד – היו פרושים בכל הארץ והיו מוקד עלייה לרגל לתושבים מקומיים ולצליינים שהגיעו ממרחקים.

מקומות קדושים הם אתרים שונים ומגוונים מבחינת מהותם, תפקודם וחשיבותם. לעתים אלה מקומות שאירעו בהם אירועים מיתולוגיים בשלב המכונן של התבססות האמונה. בדרך-כלל אלו הם קברי קדושים ומקומות שבהם פעלו דמויות היסטוריות, או אתרים שהשתמרו בהם שרידי קדושים. השאלות הנוגעות בהגדרת מקום כקדוש, האופן שבו הוא נוצר, סוד הצלחתם של אתרים מסוימים והיעלמותם של אחרים, אינן פשוטות והן מעסיקות חוקרים מתחומים שונים.

הביטוי הפיסי של המקום הקדוש משתנה תדיר בהתאם לזמן, למרחב ולתרבות המיוחדים לחברה המקדשת אותו. במקום הקדוש ישנם כמובן יסודות בולטים של זיכרון, מיתולוגיה ובעיקר מסורת, מלבד רכיבים פיסיים של בנייה ואדריכלות. על-פי תפישת המאמין נמצאת במקום הקדוש נוכחות אלוהית תמידית, ולכן מתרחשים בו מעשי נסים, מרפא וישועה. גם אם עולי הרגל מביאים עמם למקום הקדוש את ערכיהם החברתיים והדתיים, הרי על-פי תפישתם ישנם במקום הקדוש רכיבים שאין למוצאם בשום מקום אחר. המקום הקדוש לפי תפישת המאמין הוא לפיכך מאגר בלתי-נדלה של קדושה, ועם הכניסה אליו וההשתתפות בפולחן שנערך בו, עולי הרגל יכולים לקחת חלק בקדושתו ואף לשאת אותה עמם לאחר הביקור בו. בעיני המאמין המקום הקדוש

איננו דר-ממדי, שטוח והומוגני, אלא הוא חלק ממרחב שיש בו פסגות של קדושה שעולה הרגל מבחין בהן.

ככל שהאתר קדוש יותר, כך הוא מושך אליו מאמינים רבים ממקומות רחוקים יותר, ומעגל קדושתו מתרחב והולך. עוצמתו של המקום הקדוש נקבעת פעמים רבות בהתאם לחשיבות האדם הקבור במקום, לפי הנסים שנעשו בו, המיקום הגאוגרפי (קרבתו או דווקא ריחוקו ממקומות יישוב) ורכיבים נוספים. הדבר העיקרי המבדיל בין מקום קדוש לבין סביבתו הלא-קדושה הוא ההקשר התרבותי של האנשים ושל החברה והחלטתם של בני-אדם להבחין בו ולקדש אותו. בפעילות זו הופכים בני-האדם את המקום למעין עדשה הממקדת את תשומת-הלב במנהגים הקשורים בו, בחפצים המצויים בו ובפעולות הנעשות בו, ומפרסמים אותו כבעל משמעות דתית עמוקה. האתר הקדוש הוא לפיכך מעין כלי, שהמבקרים בו יוצקים לתוכו את תפילותיהם, את רצונותיהם ואת מאווייהם והוא הולך ומתעצב ללא-הרהר בהתאם לשאיפות אלו, הן מבחינה פיסיית הן מבחינה אמונתית.

עלייה לרגל למקום הקדוש, שהיא תופעה תרבותית אוניברסלית, עיצבה בעבר ומוסיפה לעצב את המרחב. מקום קדוש ועלייה לרגל אליו הם שתי תופעות שאינן יכולות להתקיים האחת ללא רעותה. הביקור במקום הקדוש נתפש כמעניק זכויות ויוקרה רבה, ולכן ככל שהמסע אליו ארוך ומסוכן יותר, כך גם עולה מעמדם של העולים אליו לרגל. אתרים קדושים, קברי קדושים ומקומות שבהם מתרחשים נסים והתגלות היו פתח למפגש בלתי-אמצעי עם העולם הרוחני. המפגש בין שמים וארץ, המאפיין מקומות קדושים, הוא שמשך עולי רגל לבקר בהם. כך התחזק הקשר בין המקום הקדוש לעולה הרגל: עולה רגל נוקד למקום הקדוש כדי לקיים את פולחנו, ומנגד נקבעו תקפותו ועוצמתו של המקום הקדוש בעיקר לפי מספר המבקרים בו ולפי מידת אמונתם בקדושתו.

התשוקה והשאיפה של עולי הרגל להגיע אל המקום הקדוש ולהתפלל בו קשורות בהיבטים דתיים וחברתיים שונים. פעמים רבות העולה לרגל משחזר בביקורו את הסיפור המכונן את האתר הקדוש. כך למשל, עולי רגל נוצרים צועדים בירושלים בנתיב דרכו האחרונה של ישו, ה"נְיָה דִלְוֹרִיָּה", ומשחזרים את סבלו. ביהדות, לעומת זאת, לא היו בדרך-כלל האתרים המקודשים מקומות שבהם התחוללו נסים, התגלויות או ישועה, אלא מקומות שבהם נקברו על-פי המסורת דמויות תנ"כיות ובעיקר חכמי המשנה והתלמוד. הביקור במקום אפשר לעולה הרגל להתנתק מן ההווה הרגילה ולהתחבר עם אלוהיו באורח בלתי-אמצעי, ואז נקשרו למקום גם סיפורי נסים.

בעבר הייתה הדרך אל המקום הקדוש כרוכה פעמים רבות במסע מפרך ומסוכן, שזיכך עוד יותר את חוויית הצליינות. אך גם בתקופה המודרנית, כאשר המסע אל המקום הקדוש נעשה קל יותר, מוסיפה העלייה לרגל להיות רכיב חשוב בחווייה הדתית. לא רק המסע הפיסי עצמו היה חשוב בהקשר זה, אלא גם התנועה הנפשית-הסמלית שעשו עולי הרגל למקום ההתגלות או הקבורה, תנועה שחוקרים כמו מִירְצָה אליאדה (Eliade) וויקטור טרנר (Turner) הרבו לעסוק בה.

קבר רבי שמעון בר יוחאי, הר מירון, חגיגות ל"ג בעומר, שנת 1939

יהדות ומקומות קדושים

בניגוד לדתות אחרות ומאחרות יותר, למשל הנצרות, אשר בה נתפשה העלייה לרגל כמצווה וולונטרית, הייתה העלייה לרגל ביהדות הקדומה מצווה שהאדם היה חייב לקיים שלוש פעמים בשנה. לפני הקמת בית־המקדש בירושלים היו קיימים ברחבי ארץ ישראל מרכזים דתיים רבים וחשובים כמו שילה, בית אל, דן, גלגל ושכם, שנחשבו כמקומות בחירה אלוהית לפולחן ולעלייה לרגל. הקמת בית־המקדש בירושלים במאה העשירית לפנה"ס סימנה מפנה חשוב ביחס היהדות למקום קדוש ולמצוות העלייה לרגל. הפיכת ירושלים לעיר הבירה של הממלכה המאוחדת והתגבשות התפישה בדבר היותה בחירת האל באו לידי ביטוי, בין היתר, בבנייתו של בית־המקדש על הר המוריה, האתר שזוהה אז כמקום עקדת יצחק. בשלהי ימי הבית הראשון הפכה ירושלים למוקד הדתי ולמקום העלייה לרגל היהודי היחיד, מעמד שנשמר עד חורבן בית־המקדש בשנת 586 לפנה"ס.

דווקא התקופה שבה ישב עם ישראל בגלות בבל, לאחר חורבן בית־המקדש הראשון, העמיקה והגבירה את חשיבותה של ירושלים כעיר הבחירה. עם שיבת ציון במאה השישית

לפנה"ס ולאחר שהוקם בית־המקדש השני, היה הבית למקום הפולחן והעלייה לרגל הלגיטימי היחיד. מאותה סיבה היה בית־המקדש הזה סמל חשוב ומוקד דתי ולאומי, שעניי העם היהודי כולו היו נשואות אליו. לשיא מעמדו הגיע בית־המקדש בשלהי התקופה, אז הפך מוקד לעלייה לרגל ליהודי ארץ ישראל והתפוצות כאחד. הבינוי הנמרץ של הר הבית בידי המלך הורדוס בפאר רב הפכו אותו לאחד מאתרי הפולחן המרשימים והגדולים בעולם העתיק.

חורבנו של בית־המקדש השני בירושלים בשנת 70 לספירה הביא בין השאר לשינוי עצום ביחסה של היהדות לעלייה לרגל ובתפישתה את קדושת ארץ ישראל. אמנם גם לאחר החורבן, ובתקופה שבה הפכה העיר לקולוניה רומית והתפתחה למוקד צליינות נוצרית, הוסיפו יהודים לעלות לרגל לירושלים, אבל היהדות העדיפה אז להחליף מצווה זו במצוות אחרות שהיו קשורות לתפילה, לצומות ולתרומות. העניין בעלייה לרגל לעיר המקדש החרבה הלך ופחת ובמקומו התבסס הרעיון של תפילה בציבור ושל געגועים וציפייה להקמה של בית־מקדש בירושלים וחזרה אל העיר בעתיד. היהדות טיפחה יחס מיוחד ושונה כלפי עיר המקדש, ודומה כי ההסתייגות מפולחן במקומות קדושים מלבד בית־המקדש בירושלים, אשר אפינה את התקופה שלפני

ישראל, כשגבר זרם העלייה של יהודים ממוצא אירופי, שיחסם אל המסורת היהודית היה מסויג והעלייה לרגל ומעמד המקומות הקדושים לא עניינו אותם כלל.

שינוי והמשכיות אחרי שנת 1948

המציאות החדשה שנוצרה אחרי מלחמת העצמאות הביאה ליצירתו של מערך חדש של מקומות קדושים, אשר היה שונה בתכלית השינוי מן המצב קודם למלחמה. מאחר שלא הייתה אפשרות לקיים את הטקסים הדתיים במחוזות הקדושה והזיכרון הישנים, שנמצאו עתה מעבר לגבול, הועברו רבים מן המנהגים והמסורות למקומות הקדושים שפותרו בחלקה המערבי והישראלי של ארץ ישראל. קבר דוד הפך במהלך תקופה זו למקום הקדוש החשוב ביותר בתחומי המדינה וסביבו נוצר מערך מורכב של מסורות, אתרי קדושה משניים ואתרי הנצחה לשואה ולמקומות הקדושים שנתרו מעבר לגבול. מלבד קבר דוד התפתחו אתרי עלייה לרגל נוספים, אחדים שהתקיימו כבר דורות רבים קודם למלחמה ואחדים שנוסדו רק אחריה, ורבים מהם קושרו זה לזה. קבר דוד חובר למערת האריה ולמערת סנהדרין; קבר בניהו בן יהוידע שולב בקבר רבי שמעון בר יוחאי; סלע החורבן ליד אשתאול ניצב בצד קבר שמשון וכן הלאה. כך נוצר מערך חדש ומורכב של מקומות קדושים יהודיים וגובשו מסלולי עלייה לרגל שונים לגמרי מאלה שהיו מקובלים לפני המלחמה.

עוד במהלך שנת 1948, לפני סיומה של מלחמת העצמאות, החל משרד הדתות הישראלי בפיתוח המקומות הקדושים היהודיים באזורים שבתוך מדינת ישראל. כהנא, מנכ"ל משרד הדתות, גרס, כי יש לשוות עתה למדינת ישראל הצעירה צביון מסורתי יהודי. אחת הדרכים הראשונות שבהן פעל משרד הדתות כדי להגשים מטרה זו היה באמצעות הצבת שלטים במקומות הקדושים היהודיים ואיסוף מידע לגביהם. המידע על המקומות הקדושים, המסורת על קדושתם והמנהגים הקשורים בהם, התבססו במידה רבה על מידע שנמסר על-ידי אנשים פרטיים – תושבי הסביבה, רבנים, מדריכי ידיעת הארץ – וגורמים שונים ברשויות מקומיות. השילוב בין פעילות משרד הדתות לבין יוזמות מקומיות שונות – אם של יחידים שעסקו בזיהוי ובפיתוח של מקומות קדושים, אם של רשויות דתיות שונות – אפשר רישום מפורט של האתרים הללו בספרי הקרקעות של מדינת ישראל ומיפוי נרחב של המקומות הקדושים היהודיים במהלך שנות החמישים.

רק מיעוט מבין המקומות הקדושים היהודיים שטופחו אחרי שנת 1948 היו אתרי עלייה לרגל מסורתיים. באחדים מהם נערכו הילולות – עליות לרגל במועדים קבועים – שמשכו אליהן קהל רב מדי שנה. משרד הדתות הישראלי הקדיש להם תשומת-לב רבה. כך הפכה למשל מערת קברי הסנהדרין בירושלים, שבה נקברו על-פי המסורת היהודית זקני הסנהדרין בימי הבית השני והבעלות היהודית עליה הושגה עוד בראשית המאה העשרים, לאחד ממוקדי הפעילות של מחלקת המקומות הקדושים במשרד הדתות בירושלים. גם בצפון המדינה טופחו אתרי קדושה, שהעלייה לרגל אליהם הייתה מקובלת במשך

החורבן, הוסיפה לשלוט בכיפה גם בדורות שלאחר מכן. מן המאה הראשונה לספירה ועד לשלהי האלף הראשון אין בידנו ידיעות רבות על פולחן פעיל של יהודים במקומות קדושים. ירושלים הייתה יוצאת דופן מבחינה זו. ההתעניינות בירושלים לא פסקה לאורך השנים, והעיר הוסיפה להיות מוקד שעניי יהודי הארץ ויהודי התפוצות נשואות אליו.

אף שהאלוהות נתפשת בדתות המונותאיסטיות בכלל וביהדות בפרט כיישות מופשטת ומרוחקת מהוויית הקיום היומיומי, היה קיים ככל הנראה גם בתקופה זו צורך חזק ביישות מתווכת, בעלת מאפיינים קונקרטיים כמו-אנושיים, אשר יקטינו את הפער העצום שבין האל למאמין. באלף השני לספירה מתגלה אם כן מציאות אחרת. מפנה ביחסם של יהודי ארץ ישראל, ובעיקר של יהודי התפוצות, כלפי מקומות קדושים חל בתקופה הצלבנית. אמנם כבר לפני המאה השתים-עשרה יש רמזים לפולחן יהודי במקומות קדושים, אך מן התקופה הצלבנית ואילך, קרוב לוודאי בגלל תנופת העלייה לרגל הנוצרית לארץ, מתרבות העדויות על כך. פתיחת ארץ ישראל לנוסעים-כותבים מן המערב, בעקבות מסע הצלב הראשון, חשפה תופעה שהייתה כנראה כבר מבוססת היטב. הנוסע בנימין מטודלה, שסייר בארץ ישראל בשלהי המאה השתים-עשרה, הוא אחד העדים הראשונים למערך נרחב ומגובש של מקומות קדושים יהודיים בה.

בניגוד לפולחן בירושלים, שהיה פורמלי באופיו, הייתה העלייה לרגל לקברים האחרים בעלת אופי עממי יותר ושילבה מוטיבים פולקלוריסטיים רבים. בעדויות של עולי רגל יהודים מקהילות שונות אשר הגיעו לארץ ישראל מן המאה השתים-עשרה ואילך בולטים בעיקר קברים קדושים. בתקופה זו הלך הגליל והתבלט כמרחב משופע במקומות קדושים ובאתרי עלייה לרגל. בדורות קודמים היה הביקור באזור זה משני בחשיבותו, אך לאחר התקופה הצלבנית הוא הפך למוקד פולחן יהודי. כמה עשרות קברי תנאים ואמוראים זוהו בו, והם משכו אליהם קהל מאמינים רב, הן תושבי האזור והן עולי רגל מתפוצות ישראל.

התחזקותה של הקהילה היהודית בארץ ישראל במאה התשע-עשרה הייתה אמורה לגרור בעקבותיה גם עלייה בפעילות במקומות הקדושים, אך הדבר לא קרה. בגלי העלייה לארץ ישראל בשלהי המאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים הגיעו יהודים רבים אשר לא התעניינו במיוחד בקדושת הארץ ובאתרי העלייה לרגל. הקמת היישובים החקלאיים החלוציים, מושבות, קיבוצים ומושבים, והתגבשותו של יישוב עירוני יהודי חדש ביפו, בתל-אביב, בחיפה ובירושלים, הביאה להתרחקות מן המקומות הקדושים. גם בקרב "היישוב הישן" והעולים המסורתיים שהגיעו לארץ בשלהי התקופה העות'מאנית היו הדעות חלוקות ביחס לביקור במקומות קדושים. בחוגים מסוימים בחברה היהודית המזרחית, ה"ספרדים", ובקרב האשכנזים החסידים, הן בירושלים הן בחלקים אחרים של הארץ, היה קיים מנהג להגיע למקומות הקדושים. רבים אחרים הסתפקו בתפילה בציבור בבתי-כנסת ובבתי-מדרש וכלל לא התעניינו במערך ההיסטורי של המקומות הקדושים. הריחוק מהם הלך וגבר בתקופת השלטון הבריטי בארץ

הכניסה לקבר דוד, הר ציון, ירושלים, שנת 1995

ופיתוח המקום לאחר שנת 1948 היה בעיקרו תוצאה של יוזמה מקומית של התושבים.

מעורבותם של מהגרים יהודים מארצות ערב בפיתוח קבר רבן גמליאל הייתה חלק מתהליך נרחב יותר שהתחולל בשנות החמישים. תרבות המהגרים, המנהגים שהביאו העולים מארצות מוצאם ובעיקר הזדקקות למקומות קדושים בקרבת מקומות המגורים, הביאו להרחבת תהליך קידוש המרחב באזורים שבהם החליפו העולים את האוכלוסייה המוסלמית ששכנה בהם קודם למלחמה. דוגמאות נוספות, מלבד קבר רבן גמליאל ביבנה, הן ייחודו של נבי ימין ליד כפר שהפך לקבר בנימין בן יעקב, בעיירה יהוד קודש קבר שהוכרז כמקום

דורות רבים והבעלות עליהם הושגה עוד קודם לקום מדינת ישראל. עלייה לרגל לקבר רבי שמעון בר יוחאי, הסמוך לכפר הערבי מירון, הייתה אחרי קום המדינה לאירוע שנתי בל"ג בעומר, אירוע שמשך אליו אלפי מאמינים, שחלקם אף לנו במקום ימים רבים לפני האירוע ואחריו. האתר היה לשני בחשיבותו בתחומי המדינה, אחרי קבר דוד בירושלים. גם בעיר טבריה, על חופו של אגם הכנרת, היו מספר מקומות קדושים חשובים, שיהודי העיר החזיקו בהם מזה דורות רבים, וביניהם קבר הרמב"ם וקברו של רבי מאיר בעל הנס. יהודים פקדו אותם כל ימות השנה, אך בעיקר בהילולות השנתיות שעליהן פרש משרד הדתות את חסותו.

מקומות קדושים משותפים ליהודים ולמוסלמים

היו גם אתרי קדושה, שקודם למלחמה היו בידי מוסלמים ורבים מהם אף היו הקדשים אסלאמיים. לפני חלוקת ארץ ישראל נהגו יהודים לפקוד רבים מהם, למשל את קבר דוד בירושלים או את מערת אליהו בחיפה, אך הביקור של יהודים הותר בדרך-כלל רק במועדים מסוימים ותמורת תשלום. החזקה היהודית על המקומות הללו אחרי המלחמה הושגה בדרך-כלל ביוזמתם של יחידים, שקיימו בהם תפילות, פולחנים או פעולות בנינוי, וכן בדרך ממסדית-למחצה על-ידי גופים שונים שקיבלו סיוע והכוונה ממשרד הדתות ומגורמים ממסדיים אחרים. אחת התוצאות של תהליך זה הייתה מחיקת העבר האסלאמי של המקומות הקדושים האלה והבלטת המסורות היהודיות הקשורות בהם, כפי שנראה להלן.

במקרים שבהם מוסלמים ויהודים כאחד האמינו בקדושתה של הדמות הקדומה הקבורה במקום, נשמרה זהות המקום הקדוש גם לאחר שנת 1948. קבר דוד, למשל, הוא נבי דאוד בפי המוסלמים, היה אתר עלייה לרגל אסלאמי דורות רבים. למרות שיהודי ירושלים האמינו בקדושת קבר דוד מאז ימי-הביניים, לא התירו המוסלמים ביקור סדיר של יהודים במקום. לגביו, לפיכך, היו תוצאות מלחמת העצמאות דרמטיות במיוחד והביאו לשינוי גדול במעמד הקבר: מיד לאחר המלחמה הפך קבר דוד לאתר העלייה לרגל החשוב והמרכזי במדינת ישראל. במקרים אחרים הוחלפה זהות המקום הקדוש והמקום "יהודי". קבר עלי אבן הַבְּיבְנָה, שם נקבר על-פי המסורת האסלאמית אחד מחבריו של הנביא מוחמד, היה לקבר רבן גמליאל, נשיא הסנהדרין היהודי. הבניין בעל הכיפות, שבו שכן הקבר שנבנה במהלך המאה השלוש-עשרה בפקודת הסולטן הממלוכי בַּיבְאָרס, התפתח לאחר קום המדינה לאתר עלייה לרגל יהודי ומשך אליו מאמינים רבים. השינוי במעמד הקבר קשור במתיישבים היהודיים החדשים, בעיקר בני עדות המזרח, שהתיישבו בחורבות הכפר הערבי הנטוש יבנה. אוכלוסייה חדשה זו היא שאימצה את קבר אבן הרירה ופקדה את המקום הקדוש שזוהה כקברו של רבן גמליאל. אמנם, כמו במקרים רבים אחרים גם במקרה של יבנה, לא הייתה המסורת היהודית משוללת יסוד, שהרי הכתובים היהודיים וספרות עולי הרגל מימי-הביניים מעידים על מסורת קדומה של עלייה לרגל אל המקום. אבל נראה כי בתקופות מאוחרות יותר מסורת אקטיבית זו חדלה להתקיים,

קבורתו של יהודה בן יעקב, ועל אם הדרך בין ירושלים לתל-אביב הפך קבר ש"יח עריב לקבר שמשון. בגליל עבר מערך שלם של מקומות קדושים לאסלאם תהליך של ייחוד, העבר האסלאמי של רבים מאתרי העלייה לרגל נמחק והודגש שיוכם למסורת היהודית.

המצאת מסורת

סוג נוסף של מקומות קדושים שטיפח משרד הדתות אחרי שנת 1948 היה אתרים שקדושתם נוצרה יש מאין. פעילות זו העידה על יצירתיות רבה של אנשי משרד הדתות ושל גורמים אחרים, ועל חיבור בין מסורות כתובות קדומות, בעיקר מן התנ"ך והתלמוד יחד עם כתבים של עולי רגל מאוחרים, למקומות שהפכו עתה מקדושים. אתרים אלה היו חלק מתוכניתו של משרד הדתות להרחיב ולהעמיק את מפת הקדושה במדינת ישראל באמצעות יצירת מוקדי קדושה חדשים באזורים ובמקומות שבהם לא התקיימה מסורת של קדושה יהודית קדומה. היה זה ניסיון לנכס את המרחב ולהפכו ליהודי, בנוסף להיותו ישראלי.

כחלק ממהלך זה פיתח משרד הדתות את מערת האריה בירושלים, מערה הנמצאת בחלקה המערבי של העיר ונקשרה לימי הבית הראשון והבית השני באמצעות אגדה על אריה קדמון ששמר במערה על גופותיהם של מגני העיר היהודים. כך נעשה גם לגבי אתרים כמו אשל אברהם בבאר-שבע או סלע החורבן באשתאול שממערב לירושלים. בניגוד למקומות הקדושים האחרים, שקדושתם נסמכה על מסורות קדומות, סוג זה של מקומות קדושים חדשים לא זכה בהצלחה רבה והם לא תפסו את מקומם על מפת העלייה לרגל. למרות מאמצי משרד הדתות לבסס את קדושתם של מערת האריה או סלע החורבן על מסורות ואגדות קדומות, האתרים לא זכו באמון בקרב ציבור המאמינים ובמרוצת השנים הם נעלמו ממפת הקדושה.

אשל אברהם

חלקה הדרומי של ארץ ישראל – בקעת באר-שבע, הר הנגב, הערבה וחבל אילת – לא היה מעולם חלק מהמרחב המקודש של ארץ ישראל. האזור המדברי והמרוחק לא היה חלק ממרחב ההתיישבות היהודי הקדום, ובתקופות היסטוריות מכוונות, כמו תקופת האבות או תקופת המשנה והתלמוד, הוא היה מחוץ לתחום ההתיישבות היהודית. יוצאת דופן מבחינה זו היא באר-שבע, שנוכרת במקרא כעיר שאברהם פעל בה ובין היתר נטע שם אשל. על אף ההתייחסות המעטה במקורות לאזור הדרום, עשה כהנא בשנות החמישים ניסיונות רבים לצרף גם אותו למפת הקדושה. מיד לאחר קום המדינה הוא הגה תוכנית להפוך את באר-שבע למרכז דרומי של עלייה לרגל וייסד בשולי העיר את "אשל אברהם", על סמך מעשה הנטיעה של אברהם, "אב האומה, שהיה הנוטע הראשון בארץ" (ש"ז כהנא, אגדה: 'האשל בבאר שבע' [ללא תאריך], ארכיון המדינה, חטיבה 98, גל=6317/3; ש"ז כהנא, "אשל אברהם", **הצופה לילדים** ה', 19 [18.1.1951]), וביקש לעשותו יעד לעלייה לרגל בט"ו בשבט.

חג הנטיעות קיבל בתקופה זו משמעות לאומית-ציונית ומערכת החינוך, תנועות הנוער וגורמים אחרים הדגישו את מקומו במסכת התחייה של עם ישראל בארצו. גם הציונות הדתית עשתה מאמצים רבים לקשור אותו למסכת החגים ולמרחב המקודש שהתפתח בתקופה זו. ואכן בשנות החמישים פקדו עולי רגל את "אשל אברהם" מדי ט"ו בשבט. בפעילות זו ביקש כהנא ליצור מוקד דתי-ציוני הקשור לחג הנטיעות ולחבר את אנשי הציונות הדתית לחג זה על-ידי אתר נטיעות חדש במרחב, אתר ששילב מוטיבים ציוניים עם רכיבים יהודיים מסורתיים. בנגב התרחשה באותה עת פעילות ציונית מובהקת: התיישבות חלוצית ששמה לה למטרה את הפרחת השממה, ואילו באר-שבע הייתה בעיני כהנא עיר האבות וראויה להיחשב כמקום קדוש וכיעד לעלייה לרגל. היה זה ניסיון נוסף לחבר בין זמן קדוש למקום קדוש, כלומר בין ט"ו בשבט למקום שלא היה עד אז חלק ממסורת העלייה לרגל. כהנא עשה שימוש נרחב במוטיב הנטיעות גם במקומות קדושים אחרים: במירון ניטע בל"ג בעומר החרוב, סמל הצניעות והפשטות, ובהר ציון ניטעו ביום העצמאות הסנה, המסמל את נצח ישראל, והתמר והארז, שהם סמל לבית דוד.

ט"ו בשבט בשנת תש"ט, זמן קצר לאחר קום המדינה, היה הזדמנות נאותה לכהנא לממש את תוכניתו באזור הדרום. הוא ארגן את "מסע הנטע", עלייה לרגל לאשל אברהם בהשתתפות מאות אנשים. המסע התחיל בתל-אביב ויצא לכיוון באר-שבע, וכך חיבר את מרכז המדינה עם הפריפריה. מבית-הכנסת הגדול של תל-אביב יצאה תהלוכה של בני-נוער מתנועת בני עקיבא ובידיהם האשל ושתילים נוספים. המסע עבר דרך מושבות הדרום, ובהן נערכו קבלות פנים ותוכניות להפרשת מעשר ותרומות. במקום הנטיעה, ממערב למרכז ההיסטורי של באר-שבע ובצד הדרך המובילה לקיבוץ חצרים, נערך כנהוג בימים ההם טקס בסגנון צבאי, שאורגן בשיתוף פעולה בין משרד הדתות לבין הקרן הקיימת וכלל ספק מסדר ספק מפקד, נאומים ותפילות במעמד חגיגי. מקום הנטיעה נקרא מעתה "יער המגנים", ו"איגרת המטע", שנקראה בקול במהלך הטקס, המחישה את החיבור בין עבר קמאי להווה חלוצי ובין שואה לתקומה:

באלפים התאספנו מכל קצוות הארץ להתייחד במחיצתך אבינו כאן והיום עם קדושי קדושינו עוללות מאידנדק וזבחי ציון שבזכותם ובכוחם הוא שהגענו עד הלום. המאורע ומהותו עם היום והמקום כאן נפגשו. דור אחרון עם אב ראשון [...] ובשעה שרגליכם עומדות באדמת באר שבע המוחשית שהוחזרה לישראל וידיכם נוטעות את האשל הממשי, שאו לבבכם ועיניכם לבאר שבע הקדומה ולשעה שאברהם עמד עליה וידיו הוא נטעו את האשל האמתי. שובו, שובו אחרי נדודי נפש ארוכים [...] למקור מחצבתם, לצומת השורשים היעודים והזיכרונות, לאברהם, לבאר שבע ולאשל.

(דפי הדרכה, ט"ו בשבט תשי"ד, ארכיון המדינה, חטיבה 98, גל=6317/3)

גם בשנים הבאות המשיך כהנא לקיים טקס נטיעות בבאר-שבע בניסיונו להפוך את העלייה לרגל למקום "מסורת". הקהל נהג לאכול פירות ליד אשל אברהם, ומדי שנה "נמסרו שתילים

קבר דוד על הר ציון בירושלים ולפניו בית הקברות היווני האורתודוקסי, שנת 1880 בקירוב

היה לחלק מתוכניות הפיתוח של המשרד בראשית שנות החמישים. בדיונים של הוועדות שעסקו בתקופה זו בפיתוח אתרים היסטוריים תפס אשל אברהם מקום חשוב. עיריית באר־שבע בחרה בעץ האשל כסמלה של העיר והכריזה על כך בט"ו בשבט בשנת תשי"א (1951). גם בשנה זו נערך טקס בסמוך לאשל אברהם והוא העניק "צביון עברי וזכר היסטורי לעיר זו" (ט"ו בשבט: יום העליה ל"אשל אברהם", **הצופה**, 18.1.1951)

לקראת ט"ו בשבט תשי"ד (1954) פנה כהנא לדוד בן־גוריון, שפרש זה לא כבר מראשות הממשלה והתיישב בשדה בוקר, וביקש ממנו לקבל משלחת נוטעים שתגיע אליו לביקור בסיום הטקס באשל אברהם – "כדי לחלוק כבוד למפריח הנגב כדוגמה לבנים ולקשר מעשי בנים בזכר אבות, בריציפות ההיסטורית, בהעברת הערכים הנצחיים של בניין ופריחה ויישוב הארץ הקדושה" (כהנא לבן־גוריון, 27.12.1953, ארכיון המדינה, חטיבה 98, גל=6317/3).

לאנשי ירושלים מאשל אברהם לנטעם בהר ציון" ("ברכת הנוטעים ליד אשל אברהם בבאר־שבע", **הצופה**, 2.2.1950) – כביטוי נוסף לשאיפה של כהנא לחבר בין המרכזים הפולחניים השונים שהקים בארץ, הפעם בין באר־שבע בדרום לירושלים, בין אשל אברהם להר ציון (ובו קבר דוד), שהיה עדיין בראשית התהליך של הפיכתו למקום הקדוש ביותר במדינת ישראל. תלמידי בתי־ספר שהשתתפו בטקס נטעו שתילים נוספים בחורשה הצעירה ו"האשל נראה למרחוק ומושך את עין הנודד בשדות הנגב" (ש"ז כהנא, אגדה: 'האשל בבאר שבע'). באגדה נוספת שחיבר כתב כהנא: "האדמה נתייבשה והשתילים נתקלקלו וסכנת בצורת הייתה בארץ [עד ש]התאספו רבני העיר ונכבדיה מסביב לאשל [אשל אברהם] וערכו שם את התפילה המסורתית לגשם [...] והנס קרה ומהרה התקדרו השמיים בעננים וירד הגשם" (שם).

כמו במקומות אחרים בארץ, גם באשל אברהם דאג משרד הדתות לשלֵט את המקום ואת הדרך המוליכה אליו, והאתר

הטקסים הללו הוסיפו להתקיים גם בשלהי שנות החמישים, אך מסורת העלייה לרגל לבאר־שבע בט"ו בשבט התפוגגה בראשית שנות השישים ולא חודשה עוד.

סלע החורבן באשתאול

סיפור התקדשותו של סלע החורבן בקרבת המושב אשתאול קשור ברצונו של כהנא להציב גם את הדרך בין ירושלים לתל־אביב על מפת הקדושה. מיד לאחר קום המדינה ובמשך כל שנות החמישים נעשו ניסיונות מצד גופים שונים במדינת ישראל להפוך את הדרך המובילה לירושלים למוקד הנצחה וזיכרון למלחמת העצמאות ולמעשה פריצת הדרך לירושלים, ונראה כי יוזמתו של כהנא השתלבה בניסיונות אלה. אל סלע החורבן אפשר לפיכך לחבר גם את אטר המשוריינים בשער הגיא, את "דרך בורמה" ואת "יער הקדושים", אשר היה בשנות החמישים לאתר הנצחה לנספים בשואה. אתרים אלו ואחרים היו כולם חלק מהמגמה הכללית הרווחת בתקופה זו להציב את פולחן הנופלים במלחמת העצמאות במוקד הזיכרון הלאומי.

את סלע החורבן החלו לטפח כאתר עלייה לרגל בשנת 1950. סיפורו של הסלע היה קשור באגדה מקומית מראשית המאה העשרים על חורבנה של ירושלים בשלהי ימי הבית השני. בסביבת אשתאול וצרעה, בצד הדרך לירושלים ועל ראש גבעת טרשים עירומה, ניצב סלע בולט מעל סביבתו, ותושבי האזור כינוהו "סלע החורבן". גם במקרה זה חיבר כהנא בין רכיב גאוגרפי בולט, אותו סלע מרשים, לבין אגדה מקומית, וכך יצר אתר עלייה לרגל שהיה ספק מקום קדוש ספק אתר הנצחה. האגדה מספרת על אחד מתושבי האזור, מצאצאי שמשון הגיבור, שנקרא עם יתר תושבי הסביבה להביא אבנים כדי לבצר את חומות ירושלים בפני המצור הרומי על העיר בשלהי ימי הבית השני. הוא נשא על כתפיו סלע ענק, ובעודו צועד לכיוון ירושלים ראה ממרחק את העיר עולה בלהבות. מעוצמת הצער והכאב הוא כרע תחת הסלע ומת. הסלע, כך סיפרה האגדה, מציין מאז את חורבנה של ירושלים.

האימוץ של אגדת סלע החורבן והפיכת המקום לאתר עלייה לרגל שירתו את מפעלו של כהנא בהצבת אתרים דתיים־לאומיים ברחבי המדינה הציונית, והם אף היו מענה לשאלה כיצד לציין את ימי "בין המצרים" באין גישה אל הכותל המערבי. העיתון **הצופה** כתב על כך דברים ברורים:

תקופתנו מכנסת בחיבה את כל אגדות ישראל ומשתמשת בהן כחומר חינוכי לנוער לקשרו למסורת העם ולהחדיר בלבו את הערכים הדתיים, המוסריים והלאומיים הבאים לידי ביטוי באגדות אלו. להשגת המטרה יש להפנות שימת לב מיוחדת לאגדות שאפשר לתת להן צורה מוחשית נראית. אחת מאגדות אלו היא האגדה הנהדרת על סלע החורבן שהודות לזאב וילנאי ניצלה מכיליון ושכחה [...]. הדורה היא האגדה על סלע החורבן וטוב עשתה המחלקה להווי דתי שנוקקה לאגדה זו והחיתה. ישמש הסלע כמבוע רוחני בשביל הנוער בארץ. יש לכוון את טיולי הנוער ותיורי התיירים למקום זה המעיד על גבורת ישראל שלא פסקה מאז ימי שמשון ועד ימינו [...]. צרעה ואשתאול, שני ההרים הגדולים שנעקרו ונטחנו על פי האגדה על ידי

שמשון הגיבור, הולכים וקמים לתחייה. ההרים השוממים מתמלאים חיים על ידי יהודי תימן. גבורת שמשון מתגלה בעבודתם הקשה והמפרכת.

("לאגדה על סלע החורבן", **הצופה**, 14.7.1950)

זאב וילנאי אכן היה הראשון שהעלה את האגדה על הכתב לאחר ששמע אותה מתושבי האזור, כנראה מאנשי המושבה הרטוב, בסיור שערך במקום כבר בשנת 1926. כמו במקרים רבים אחרים, למשל בפיתוח מערת האריה בירושלים, השתמש כהנא גם כאן באגדה קיימת, הפעם באגדת וילנאי, ועיצבה לצרכיו. האגדה שנשאה במקורה מסר לאומי, קיבלה כאן אופי דתי־לאומי ונקשרה לחורבן ירושלים ולט' באב.

בשנת 1950 החל כהנא בפיתוח סלע החורבן. מיקומו הבעייתי וקשיי הגישה אליו הצריכו סלילת שביל, ניקוי וגידור. טקס חנוכת האתר תוכנן למחצית השנייה של שנת 1950. ואכן, באמצע חודש יולי, בימי "בין המצרים", נערך בפעם הראשונה טקס הזיכרון ליד סלע החורבן. ספר תורה שהובא מהר ציון קשר בין ירושלים לבין הסלע. במקום הודלק נר תמיד ושילוט מתאים הוצב בצד כביש ירושלים־תל־אביב וכיוון את העולים לרגל למקום. יצחק בן־צבי, לימים נשיא המדינה, השתתף בטקס ודיבר על נס מלחמת השחרור ועל הקשרו לסלע החורבן. כמעט כל המשתתפים באירוע היו תושבי המושבים שבאזור, רובם עולים חדשים מתימן, אשר קיבלו במהלך הטקס ספרי תורה ליישוביהם ושיתפו פעולה באופן מלא עם משרד הדתות בפיתוח המקום ובקידושו גם מאוחר יותר.

יחסים סימביוטיים מעניינים נוצרו בין אנשי המושבים בסביבה לבין כהנא ושאר אנשי משרד הדתות בקשר לסלע החורבן. כהנא קיבל לגיטימציה מן התושבים הללו לפעילותו, והיא באה לידי ביטוי בהשתתפותם הפעילה בטקסים שנערכו במקום. תושבי האזור זכו במקום קדוש ובאתר עלייה לרגל בסביבתם הקרובה. סלע החורבן שימש בתקופה זו מעין בית־כנסת ואתר התכנסות לשם התייחדות. תיאורי התקופה מלמדים על כך, שתושבי האזור נהגו להתפלל במקום, לתקוע בשופר ולומר קינות בישיבה על הקרקע. פעמים רבות שימש המקום מעין בסיס יציאה לטקסי עלייה לרגל ולביקורים במקומות קדושים, למשל אל הר ציון בירושלים, שארגן משרד הדתות.

מיד לאחר סיום טקס החנוכה של סלע החורבן בשנת 1950 נשמעו טענות בציבור לגבי המסורת המפוקפקת של המקום ולגבי הלגיטימציה שיש למשרד הדתות לייסד מקומות קדושים. הביקורת נשמעה, הן מצד אנשי אקדמיה והן מצד אנשים דתיים, אשר ערערו על הבסיס הדתי־ההיסטורי של המקום. שמואל ייבין, מנהל מחלקת העתיקות, טען כי

על סמך מעשייה זו [אגדת וילנאי] הקים ד"ר כהנא "מקום קדוש" חדש, הועיד שמה מתיישבים חדשים מיישובי הסביבה החדשים עם ספרי תורה ולהקות ילדים וברוב פאר "חנך" את המקום הקדוש בנאומים נמלצים, הדלקת נרות ותפילות. המקום עצמו הוא גת עתיקה ולידה בורות מים וכנראה כמה קברים עתיקים.

(ש' ייבין לשר החינוך והתרבות, 25.5.1952, ארכיון המדינה, חטיבה 162, גל=44864/13)

מערת המכפלה בחברון, שנת 1993

ובסמוך למושב אשתאול, לשעבר "בקעת הסלעים", שהיה המקור לסלעים שהונחו על קבר דוד בט' באב.

סיכום: ממסד וציבור מעצבים מסורות של קדושה

עם הקמת מדינת ישראל הופנו משאבים רבים לעיצוב התרבות האזרחית הישראלית על סמליה הייחודיים ועל המיתוסים וה"פולחנים" האופייניים לה. חשיבותם של הפולחנים הציוניים-האזרחיים הייתה בהגדרה שהעניקו לגרסה ההגמונית של זהותה הפוליטית של מדינת הלאום הישראלית-היהודית. סמלי התקופה והטקסים הרבים שנערכו בשנים הללו שימשו בראש ובראשונה גורם מתווך בין תושבי מדינת ישראל לבין הנהגתה, והיו כלי חשוב בניסיון להציע הסבר ופרשנות לדרך ההרואית שהובילה לכינונה של המדינה. כך טיפחו הרשויות של מדינת ישראל בשנים הראשונות לקיומה את פולחן העצמאות ואת פולחן הנופלים ועודדו את

גם בעיתונות יצאו נגד כהנא ותהו, האם "מתפקידו של משרד הדתות והמדור להווי דתי 'לייצר' מסורות ולשדל תימנים ופרסים תמימים לעבוד לאבני השדה?" (מרדכי מגן, "סלע החורבן או אבן הטועים", **משא**, 31.8.1953).

משרד הדתות המשיך בטיפוח העלייה לרגל לסלע החורבן בי"ז בתמוז, וגם הקשר בין המקום לבין ירושלים חוזק. בימי "בין המצרים" המשיך מנהג נטילת אבנים מקרבת הסלע והצבתן תחת כתרי התורה שהיו מונחים בדרך-כלל על קבר דוד. זו הייתה הדרך לציין את חורבן ירושלים. קהל רב הוסיף להגיע לטקסים מיישובי הסביבה, ממושב פרוזדור ירושלים ומשיכוני ירושלים שבהם התגוררו עולי תימן וצפון אפריקה, וסלע החורבן המשיך להיות נקודת כינוס של עולי הרגל מאזור תל-אביב, השפלה ופרוזדור ירושלים בדרכם להר ציון בירושלים. בראשית שנות השישים, לפני חג השבועות, הנהיג כהנא במקום "מסורת" חדשה: טקס מעמד הר סיני אשר נערך ב"בקעת התחנונים", עמק קטן שנמצא למרגלות סלע החורבן

קיומם של טקסים אשר במרכזם עמדו המדינה ודרכה העקובה מדם לעצמאות.

כיום מקומות כמו תל חי, מצדה או הר הזיכרון בירושלים, שהיו מוקדים לעלייה לרגל בשנים הראשונות למדינה, נעלמו כמעט כליל מ"מפת הקדושה", ואילו הדת העממית, זו המטפחת פולחן במקומות קדושים והשתטחות על קברי צדיקים, הפכה לרווחת ונפוצה. בשנות החמישים והשישים הייתה המציאות הפוכה: פולחן העצמאות הוא שהיה רווח ומקובל, ואילו הביקור במקומות הקדושים והעלייה לרגל אליהם היו אז מעטים ולא תפסו מקום מרכזי בהווה הישראלית. בתקופה זו מיעטה הציונות "לצרוד" את המרחב המקודש המסורתי ובמידה רבה פנתה לו עורף. לדוגמא, קברי הצדיקים בגליל וקבר דוד בירושלים לא תפסו מקום חשוב בחשיבה הציונית ומנהיגי המדינה העדיפו לטפח מרחב חלופי של קדושה אזרחית, אשר התבסס על גבורה ועל הקרבה.

פיתוח המרחב המקודש היהודי בשנים שלאחר קום המדינה היה, לפחות בחלקו, ניסיון של חלקים מהציבור הדתי-הציוני במדינת ישראל, ובראשם שמואל כהנא, לפרוש על החלק העברי-היהודי של ארץ ישראל "שמירת" קדושה, שתהיה מקבילה לתפישת ה"קדושה" של הציונות ההגמונית ושל מדינת הלאום. מאמצי משרד הדתות, ובייחוד פעילותו של כהנא לפתח ולהרחיב את פריסת המקומות הקדושים, היו בבחינת ניסיון לקחת חלק בעיצוב המפה הסמלית של מדינת ישראל דאז. כהנא ביקש להחיל על המציאות של החברה הישראלית המתגבשת את הפרשנות שלו להיסטוריה הרחוקה ולהיסטוריה הקרובה יותר של עם ישראל ושל מדינת ישראל. בתפקידו הוא ראה את עצמו כגורם מתווך בין המאמינים לבין קדושת הארץ, בכך שיצר לא רק מקום קדוש, אלא גם זמן קדוש. את שניהם הוא טרח לגבות במערך מורכב של סמלים וטקסים ייחודיים שהיו חדשניים ביותר בזמנם. על-פי תפישתו היו אמורים להימצא על פני מפת מדינת ישראל לא רק אתרי גבורה כמו יד מרדכי ונגבה, אלא גם אתרי קודש ועלייה לרגל כמו סלע החורבן ליד הרטוב, מערת האריה בירושלים או קברי הצדיקים בגליל המזרחי. לא רק אתר המשוריינים של מלחמת העצמאות שהושארו בדרך לירושלים ייצג על-פי תפישתו את הגבורה שהמדינה ביקשה להדגיש עם ייסודה, אלא גם "מערת הצדיק" בקילומטר ה-21 בדרך לירושלים בצד אותם משוריינים. כהנא איתר מערה זו באזור שער הגיא, והוא שהעניק לה את שמה וחיבר אגדה שלפיה הסתתרו במערה אנשי השיירות שהיו בדרכם לירושלים הנצורה וניצלו בזכות צדיק המערה שהגן עליהם. קידוש מערה זו היה אפוא חלק מניסיון רחב יותר של כהנא ליצור מוקד של קדושה, תפילה והשפעה על הדרך לירושלים, כדי להוסיף לסיפורי הגבורה גוונים דתיים-מסורתיים.

לפיתוח המרחב המקודש במדינת ישראל בשני העשורים הראשונים לקיומה היו שני פנים. את הפן האחד ייצג שמואל זנוויל כהנא, מנכ"ל משרד הדתות הפעיל והנמרץ, "הממונה על ההר" [הר ציון] וראש "הוועדה למען המקומות הקדושים", שלקח חלק מכריע בפיתוח המקומות הקדושים והרבה לשלב ישן בחדש. כך חיבר את קבר שמשון הוותיק ל"מערת

הצדיק", שזה עתה "התגלתה", ואת מערת אליהו הידועה ל"מזבח אליהו", שאותו ביקש לברוא ליד ניר עציון. על הפן האחר, העממי, היו אמונים עולי הרגל וגורמים מקומיים – יחידים ואגודות, שאיתרו, יצרו ופיתחו מקומות קדושים, עיצבו את הטקסים בהם והרימו תרומה נכבדה ליצירת המרחב המקודש.

בשנים הראשונות לאחר קום המדינה לא תפס הממסד אלא מקום משני בעיצוב המרחב המקודש. שני כוחות אחרים היו דומיננטיים, ובראשם מנכ"ל משרד הדתות כהנא, ששאב אמנם את הלגיטימיות לפעילותו מתפקידו הרשמי כמנכ"ל משרד הדתות, אך בו בזמן חתר תחת הממסד והשתמש בו לצורכי הפיתוח של המקומות הקדושים – ועורר עליו ביקורת רבה. פעילותו של כהנא בפיתוח אתרי העלייה לרגל, אישיותו המיוחדת, מעורבותו בטיפוח ובהמצאת מסורות, בחיבור אגדות ובאיסופן ובהצבת אמצעים סמליים שהמחישו לעולי הרגל את קדושתם של מקומות אלה, כל אלו היו פעולות אנטי-ממסדיות שנעשו בתקופה שבה דת הלאום היא שהייתה השלטת.

גם עולי רגל הרבים אשר פקדו את המקומות הקדושים תרמו לעיצוב הפולחן העממי בקבר דוד, במערת אליהו ובקבר רבן גמליאל, ולפעילות זו "מלמטה" היה חלק חשוב בהפצת הקדושה לאזורים רבים של מדינת ישראל, שלא נמצאו בהם מקומות קדושים היסטוריים. הייתה כאן מידה רבה של חדשנות במנהגי העלייה לרגל שפותחו בשנות החמישים והשישים. את חלקם הביאו עמם העולים החדשים שהגיעו מארצות האסלאם, למשל את האמונה במיסטיקה העממית, שהייתה מעוגנת היטב אצל יוצאי צפון-אפריקה, ועם בואם למדינת ישראל היא כבשה לה מקום במרחב המקודש. במקומות כמו קבר רבי שמעון בר יוחאי במירון או קבר רבי מאיר בעל הנס בטבריה השתלבו העולים החדשים בהילולות השנתיות שהתקיימו שם זה דורות רבים. במקומות אחרים – יבנה, כפר-סבא או בית שמש – יצרו העולים כמו ידיהם את אתרי העלייה לרגל שבקרב מקומות מגוריהם או לקחו חלק ביצירתם. העולים החדשים תושבי העיירות והמושבים עיצבו בעצמם את המנהגים במקומות הקדושים וגם את מסלולי העלייה לרגל, שלא היו קיימים כלל באזורים הללו קודם או שהיו עמומים. בפעילות זו יש לראות ניסיון של גורמים משולי החברה הישראלית של שנות החמישים והשישים לקבוע לעצמם סדר יום עצמאי, וכן רצון לחתור במידת-מה תחת סדר היום ההגמוני והלאומי. למפעליהם אלה של העולים החדשים אין כמעט ביטוי בספרים, בעיתונים ובמקורות אחרים בני התקופה.

עולי הרגל הרבים נזקקו לפעילות של כהנא ושל אנשיו, אשר הסדירו את ביקוריהם במקומות הקדושים, העצימו את חוויית הביקור והקלו על ארגונו. אך גם כהנא נזקק לעולי הרגל כדי לבסס את מעמדו הפוליטי וכדי לקבל מהם את הלגיטימציה למעשיו. רשויות המדינה הרשמיות, משרד ראש הממשלה ואפילו שר הדתות והרבנות הראשית, לא עסקו כמעט בעניין המקומות הקדושים היהודיים והמשיכו בכך מסורת שלטונית קודמת, כשהעדיפו להעביר את העניין לידי "הממונה על ההר", "האגודה למען המקומות הקדושים" וגופים נוספים שמינו

כהנא ואנשיו לשם טיפול בסוגיה מורכבת זו. העלייה לרגל ועולי הרגל עצמם או נציגיהם – עמותות, הקדשים או אנשים פרטיים – הם שעיצבו את המנהגים מחדש או שהמשיכו להחזיק במנהגים שקדמו לקום המדינה. במקומות הקדושים שיצר כהנא יש מאין, למשל בסלע החורבן באשתאול או באתר שירת הים באילת, הייתה השפעתו על סדרי הפולחן רבה.

בדומה למלחמת העצמאות, גם למלחמת ששת הימים הייתה השפעה עצומה על החיים בארץ ישראל, ובכללם גם על המציאות הפולחנית במקומות הקדושים. לכיבוש הגדה המערבית של הירדן וחלקה המזרחי של ירושלים היו תוצאות מרחיקות לכת מבחינת המקומות הקדושים. אחרי תשע-עשרה שנות ניתוק נפתחה הדרך אל האתרים הקדושים ההיסטוריים וגישת היהודים אליהם הייתה מעתה כמעט בלתי-מוגבלת. בשנת 1967 התחילה נהירה אל הכותל המערבי ואל שאר המקומות הקדושים בשטחים שנכבשו. לא זו בלבד שמעתה התאפשרה גישה חופשית של יהודים לקבר שמואל הנביא ולמערת המכפלה, אלא גם האחיזה במקומות הקדושים, השליטה והפיקוח עליהם ופיתוחם עברו לידיה של מדינת ישראל. סוגיית המקומות הקדושים העסיקה על-כך את הציבור הישראלי במידה שלא נודעה בעבר, והיא אילצה את מנהיגי הציבור להתמודד עם בעיות סבוכות שעלו כתוצאה מן השליטה במקומות הללו.

השליטה בירושלים המזרחית ובשטחי הגדה המערבית (שנקראו מעתה בישראל "יהודה ושומרון") הביאה לשינוי דרמטי במפת המקומות הקדושים. קבר דוד בהר ציון, המקום הקדוש המרכזי והחשוב ביותר בתחומי מדינת ישראל, איבד באחת את מעמדו הייחודי ושב והיה לאחד משורה ארוכה של מקומות קדושים יהודיים במרחבה של ירושלים. אתרים כמו סלע החורבן ואשל אברהם נחקרו מן המפה, אולי בגלל התשתית הדתית וההיסטורית הרעועה שלהם. לעומת זאת, קברי הצדיקים באזור הגליל, שכהנא ואנשיו יצרו את התשתית הפיסית לפיתוחם, המשיכו לשמור על מעמדם גם בשנות השבעים והשמונים והם מוסיפים להיות יעד מרכזי של

עולי הרגל בימינו. על רקע מגמה זו נוצרים בשנים האחרונות מקומות קדושים נוספים. בבית-הקברות הדרומי של טבריה זוהה לפני שנים לא רבות קברה של רחל, אשת רבי עקיבא, ועל אם הדרך בין צומת נחשון לצומת שמשון ניצב קברו של דן, בנו של יעקב. דומה כי יש לראות תופעה זו על רקע השינויים החברתיים שעוברת החברה הישראלית וכחלק מפנייתם של רבים למסורת ולדתיות.

לקריאה נוספת:

יורם בילן, **שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל**, חיפה 2005.

דורון בר, **לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1948-1968**, ירושלים 2007.

ש"ז כהנא (ד"ר שז"ך), **במרצפת המולות**, תל-אביב 1957.

אורה לימור ואלחנן ריינר (עורכים), **עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים**, רעננה 2005.

מעוז עזריהו, "חידוש והמשכיות: המסורת היהודית ועיצובם של פולחני הריבונות בישראל", בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של המדינה**, ירושלים 2002, 273-294.

מעוז עזריהו, **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956**, שדה בוקר 1995.

Mircea Eliade, **The Sacred and the Profane: The Nature of Religion**, New York 1959.

Victor W. Turner, **The Ritual Process: Structure and Anti-structure**, London 1969.

מקורות האיורים:

תמונה בעמוד 93: לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: אוחיון אבי

תמונה בעמוד 95: לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: פין הגס

תמונות בעמודים 97, 101: לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: מילנר משה

תמונה בעמוד 99: לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: פליקס בוניפיס